

O'ZBEK TILINING LUG'AT TARKIBI

Eshqobilova Sevinch

Hazratqulova Luiza

Abdullayeva Sabohat

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1kurs 2-24-guruh talabalari

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbek tilining lug'ati (leksikasi) judayam boy bo'lib, bir necha asrlar davomida shakllangandir. So'z yasash jarayoni, leksik birliklarning milliy va xalqaro omillar ta'sirida boyib borishi, adabiy til va lahjalar o'rtasidagi leksik aloqalar xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Leksika, adabiy til, lug'at, til, imlo, turkiyshunoslik, so'zlashgich va boshqalar.

Annotation: In this article, the vocabulary of the Uzbek language is very rich and has been formed for several centuries. The process of word formation, enrichment of lexical units under the influence of national and international factors, lexical relations between the literary language and dialects are discussed

Keywords: Vocabulary, literary language, dictionary, language, spelling, Turkic studies, vocabulary, etc.

Аннотация: В данной статье словарный запас узбекского языка очень богат и формировался на протяжении нескольких столетий. Обсуждаются процесс словообразования, обогащение лексических единиц под влиянием национальных и интернациональных факторов, лексические отношения между литературным языком и диалектами

Ключевые слова: Лексика, литературный язык, словарь, язык, орфография, тюркология, лексика и т.д.

Kirish

Tilning rivojlanish jarayonida uning lug'at tarkibi (leksikasi) boshqa sohalariga qaraganda tez va sezilarli o'zgarishlarga uchraydi. Avvalo, leksikaning miqdor jihatdan boyishi, balki sifat jihatdan ham rivojlanishi muhimdir. Leksikadagi taraqqiyot, katta o'zgarishlarga sababchi bo'lib, so'zlarning yangi ma'nolar kasb etishi va ayrimlari o'z ma'nosini yo'qotishi, iste'moldan butunlay chiqarib yuborilishi kabi hodisalar yuz beradi. Yillar davomida, balki asrlar davomida o'zgarishlar ma'lum darajaga yetib kelganda, ularda nazariy va amaliy jihatini aks ettiruvchi tadqiqotlarga ehtiyoj tug'iladi. Amaliy ishlarning asosiylaridan biri esa izohli, tarixiy va etimologik lug'atlar

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

tuzish hisoblanadi. O'zbek tili leksikasi haqida gapiradigan bo'lsak, O'zbek leksikografiyasining tarixi Mahmud Qoshg'ariyning XI asrda yaratilgan mashhur "Devoni Lug'otit türk" asari bilan boshlanadi. Ushbu lug'at faqat so'zlar va ularning ma'nolarini tavsiflab qolmasdan, turkiy xalqlar tarixi, urf-odatlar, geografik joylashuvi kabi keng ma'lumotlarni ham qamrab olgan. Mahmud Zamaxshariyning "Asos ul-balog'a" asari "Muqaddimat ul-adab" (XII asr) deb nomlanuvchi to'rt tilli (arab, fors, o'zbek, mo'g'ul) lug'ati bilan amaliy va nazariy leksikografiya rivojiga katta hissa qo'shdi. Tols Imoni Xiraviyning "Badoe-ul lug'at" (XV asr) chig'atoy-forscha lug'ati, "Abushqa" nomi bilan mashhur chig'atoy-forscha izohli lug'ati (XVI asr)

Muhammad Yoqub Chingiyning "Kelurnoma" deb nomlangan o'zbekcha-forscha lug'ati (XVII asr) Mirzo Maxdiyxonning "Sanglox" nomli lug'atini misol qilib keltirsak mubolag'a bo'lmaydi.

Sharqshunoslik va turkiyshunoslik fanlarining rivojlanishi tufayli an'anaviy lug'atchilik bilan bir qatorda XIX asrning 2-yarmidan boshlab shu yo'nalishdagi o'nalt ruscha-o'zbekcha, o'zbekcha-ruscha va umumturkiy tillar leksikasini izohlovchi lug'atlar paydo bo'ldi.

O'zbek lug'atshunoslik tarixida XX asr alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davrda turli maqsadlarga qaratilgan terminologik lug'atlar, o'quv va imlo lug'atlari, har xil turdagi so'zlashgichlar yaratildi.

O'zbek tilining birinchi izohli lug'ati 1949-yilda nashr etilgan bo'lib, O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti olimlari tomonidan tayyorlanganligini ko'rishimiz mumkin. Muharriri Lutfulla Bekmuhamedov (bosh muharrir) hisoblanadi. O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyotida bosib chiqarilgan. Ushbu to'plam ham O'zbek tili leksikasining boyishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Lug'atda asosan o'zbek tilining bosib o'tgan tarixiy yo'li hamda leksikasidagi so'zlar ushbu lug'atga kiritilgan edi. Masalan: Ezma-churuk so'zining qisqacha tahlil qilsak, ushbu so'z ijtimoiy hayotimizda iste'moldan chiqqan so'zlarda biri hisoblanadi. Ushbu so'zning ma'nosiga to'xtaladigan bo'lsak, ezma so'zi hammamiz uchun tanish. Churuk so'zini esa ayrim badiiy asarlarda uchratishimiz mumkin. Said Ahmadning "So'ngi nusxa" ushbu asarida "Nima qilib bu ezma-churukni sudrab yuribsiz, beti qursin" deya ushbu salbiy bayroqdagi so'z ishlatilgan. Keyinchalik, mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi H. Sulaymonova nomidagi Til va adabiyot instituti olimlari tomonidan ikki jildlik O'zbek tili izohli lug'ati tuzildi. Ba'zida bu lug'at 5 jildlik mukammal usuldagi lug'atning soddalashtirilgan yoki umumlashtirilgan shakli sifatida ko'riladi. Lug'atda 50 mingdan ortiq so'z va ibora jamlangan. So'zlarning ma'nolari, sinonimlari, ba'zan antonimlari, uslubiy belgilari, qo'llanilish misollari bilan berilgan. Zamonaviy o'zbek adabiy tili me'yorlariga asoslangan. Ilmiy, badiiy, publitsistik uslublarda qo'llaniladigan so'zlarga alohida e'tibor qaratilganligini ko'rishimiz mumkin. Lug'atda 50 mingdan ortiq so'z va ibora jamlangan. So'zlarning ma'nolari, sinonimlari, ba'zan antonimlari, uslubiy belgilari, qo'llanilish misollari bilan

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

berilgan. Zamonaviy o'zbek adabiy tili me'yorlariga asoslangan. Ilmiy, badiiy, publitsistik uslublarda qo'llaniladigan so'zlarga alohida e'tibor qaratilgan edi. Ushbu izohli lug'at o'zbek tiling leksikasining boyishida asosiy manbaa bo'lib xizmat qilgan. 2006-2008 yillar orasida O'zbek tilining izohli lug'ati (5 jildlik) O'zbekiston Fanlar akademiyasi H. Sulaymonova nomidagi Til va adabiyot instituti olimlari Bosh muharrirlar: Madaminov Ne'matulla, boshqa yetakchi tilshunos olimlar ishtirok etgan. 80 mingdan ortiq so'z va iboralar izohlangan. Ushbu O'zbek tilining izohli lug'atida 80 mingga yaqin so'z va so'z birikmalari, fan, texnika, san'at va madaniyat sohalariga oid terminlar bir necha shevalarda qo'llaniladigan so'zlar, ba'zi tarixiy va eskirgan atamalarni o'z ichiga oladi. Lug'atda berilgan so'zlarning amalda qo'llanilishi XX asr o'zbek adabiyoti va matbuotidan olingan misollar bilan shakllangan. Lug'at o'zbek tilshunosligi va turkiyshunoslik bo'yicha mutaxassislar, tarjimonlar, ommaviy axborot vositalari vakillari va keng o'quvchilar uchun mo'ljallangan.

Har bir so'z uslubiy belgilari, qo'llanish misollari, Sinonim, antonim yoki omonimlari bilan keltirilgan Zamonaviy adabiy til me'yorlari asosida tuzilgan. Fan, texnika, huquq, iqtisod, madaniyat, diniy va boshqa sohalarga oid so'zlar ham keng yoritilgan.

Asosan, yangi O'zbek tilining izohli lug'ati yaratishda 1981 yilda tuzilgan ikki jildlik izohli lug'ati materiallaridan foydalanildi. Tahlil qiladigan bo'lsak, ikki jildlik lug'atdan foydalanilgan bo'lsa ham O'zbek tili leksikografiyasini hisobga olgan holda ish tutildi. Izohli lug'at ishlab chiqish vazifasi Alisher Navoiy nomidagi O'zbek tili va adabiyoti instituti (hozirgi O'zbek tili, adabiyoti va folklori institutiga) yuklatildi. Ishlab chiqilish jarayonida avvalgi ikki jildlik lug'atda berilgan "eskirgan" "diniy" kabi belgilar ostida berilgan (yoki umuman berilmagan) tarixiy, etnografik, diniy terminlarga yangicha yondashuv, o'zbekcha yoki umumturkiy bo'lmagan so'zlar tuzilmalari (forscha, arabcha, ruscha va boshqa tillarga) mansub so'zlar to'g'risida mumkin qadar ma'lumot berib o'tilganligini ko'rishimiz mumkin. Masalan, ijtimoiy hayotimizda ko'p ishlatadigan "karniz" so'zi haqida umumiy ma'lumot bersak, nemischa, yunoncha so'z hisoblanib, nemischa karnies, yunoncha-karonis deya talaffuz qilinadi. Uch xil ma'no ifodalaydi:

1. Deraza yoki eshik tepasiga para osish uchun kerak bo'lgan yog'och yoki metall.
2. Ship, bo'g'ot ostidagi taxta, yog'och yoki ganchdan qilingan bezak hisoblanadi.
3. Bino devorining ustiki qismida yoki eshik yoki deraza ustida o'rnatilgan gorizontal bezak.

Ko'rib o'tganimizdek, ushbu lug'at mukammal usulda ishlab chiqilgan, Badiiy asardan namunalar orqali tushuntirilgan.

Lug'atning me'yoriyligi shundan iboratki, unda adabiy tilning imlo, talaffuz, so'z yasash va ishlatish me'yorlari tavsiya qilinadi. Buning uchun so'zlar lug'atga, o'zlarining umummilliy adabiy tilga munosabati, unda tutgan o'rni va qo'llanish doirasiga ko'ra kelib chiqishi-etimologiyasi, zarur hollarda talaffuzi ko'rsatilgan, ma'nosi (yoki ma'nolari) aniqlangan va izohlangan so'zlarning, shu ma'nolarda to'g'ri qo'llanilishi

MODERN PROBLEMS IN EDUCATION AND THEIR SCIENTIFIC SOLUTIONS

O'zbek adabiy va ilmiy adabiyotidan, matbuotdan olingan misollar-iqtiboslar bilan dalillangan. O'zbek tilining ushbu besh jildlik lug'atini tarkibi bilan tanishadigan bo'lsak, unda har bir harf uchun lug'atlar tuzilib, qaysi tildan kelib chiqqani, adabiyotdan olingan misollar orqali izohlanib ketilganiga guvoh bo'lamiz.

Xulosa.

O'zbek tili lug'at tarkibi mazmun va shakl jihatdan nihoyatda boy va rang-barangdir. U uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan bo'lib, o'z ichiga milliy so'zlar, qadimiy ildizlar, turkiy tillar oilasidagi umumiy birliklar, shuningdek, boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlarni olgan. Lug'at tarkibi tilning ijtimoiy, madaniy, ilmiy va texnologik taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq holda doimiy ravishda boyib boradi. Ayniqsa, mustaqillik yillarida o'zbek tilining davlat tili sifatida maqomi mustahkamlanishi, ilm-fan va ta'lim sohasida tilga bo'lgan e'tiborning kuchayishi lug'at tarkibining yangi so'z va atamalar bilan boyishiga sabab bo'ldi. Bu esa o'z navbatida, tilimizning rivojlanishida muhim omil sifatida xizmat qilmoqda. Shunday qilib, o'zbek tili lug'at tarkibi nafaqat tilshunoslik nuqtayi nazaridan, balki xalqimizning madaniy-ma'naviy merosining ajralmas qismi sifatida ham katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbek tilining izohli lug'ati (5 jildlik). – Toshkent: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006–2008.
2. Online versiyasi: <https://til.gov.uz/ozbek-tilining-izohli-lugati>.

